

הרב ארי יצחק שבט

הופיע בספר מנחת ספיר
ספר היובל לכבוד הר"י ספיר
(ערכו פרופ' י' רוזנסון, וד"ר יוסי שפנייר)
אלקנה תשע"ג, עמ' 633-653

"במלחמת מצוה הכל יוצאין, אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה" המתח המתמיד בין ארץ ישראל ובין נאמנות למשפחה

פתח דבר

בעקבות יציאתו לקרב, פציעתו האנושה, וההתאוששות הנסית של סג"מ אהרן קרוב סמוך ממש לחתונתו, נחשפו לראשונה רבים בציבור הרחב לדברי חז"ל במשנה ש"במלחמת מצוה הכל יוצאין, אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה"¹. אמנם הביטוי נשמע מליצי אך הרמב"ם טרח להביא את המשפט כלשונו, מילה במילה, כהלכה למעשה בהלכות מלכים ובמלחמותיהם.² סיפור המסירות המרגשת של אותו זוג טרי במבצע "עופרת יצוקה" בחנוכה תשס"ט, שפכו אור חדש על דברי חז"ל הללו, מבחינת העמדת אחריות לאומית מול אחריות משפחתית. בדורנו, במצב שבו חשיבות התא המשפחתי עומדת בסימן שאלה בתפיסה המערבית, ראוי לשוב ולהתבונן בשאלה מהי חשיבות המשפחה בישראל, מה טיבה של המשפחה הלאומית וחשיבותה, ומהו היחס ביניהן.

פירושים חדשים לביטוי "אפילו חתן מחדרו"

התורה מפרטת ארבעה פטורים ליוצאים למלחמה: מי שבנה בית וטרם חנכו, נטע כרם וטרם חללו, ארס אישה ולא נשאה, והירא רך הלבב (דברים כ, ה-ח). מסורת בידניו בתורה שבעל פה שכל הפטורים הללו הם "במלחמת הרשות, אבל במלחמת מצוה הכל יוצאין, אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה"³. מדוע מכל ארבעת הפטורים הללו בחרו חז"ל דווקא בדוגמה של החתן כדי להדגיש שכולם יוצאים למלחמת מצוה? אמנם ביטוי זה מופיע בתנ"ך, אך במקורו בדברי הנביא יואל מדובר בהקשר של צום, בכי ותשובה, יחד עם "עוללים ויונקי שדיים", שבוודאי לא יצאו למלחמה (ראו יואל ב, טז), אם כך למה "להשאיל" את הביטוי?

בפשטות נראה שהסיבה היא משום שבחיים הנורמליים, מבין ארבעת הפטורים, היחיד ששייך ומצוי כמעט אצל כל אחד במשך חייו (לעתים אף מספר פעמים), הוא הנישואין. רבים שוכרים או קונים בתים ולא בונים אותם, אינם עובדים בכרם ואינם עונים על ההגדרות של הירא, אך קיימת חובה דאורייתא על כל גבר בישראל לשאת אישה.⁴

אמנם נראה להוסיף שחז"ל דייקו בביטוי כשהדגישו דווקא שיוצא אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה. כידוע, היה נהוג בישראל כי לאחר שארס או קידש אדם אישה היו מחכים שנה שלמה "לפרנס את עצמם"

1 בבלי, סוטה מד ע"א.
2 רמב"ם, הלכות מלכים ומלחמותיהם ז, ד.
3 כמעט כל מלחמות צה"ל, ובוודאי מבצע "עופרת יצוקה", הוגדרו כמלחמת מצוה (על פי רמב"ם, הלכות מלכים ה, א), מצד כיבוש ארץ ישראל (וקל וחומר הגנתה) ובעיקר מצד הצלת ישראל מיד צר הבא עליהם. עיינו למשל תפארת ישראל, משניות ע"ג פירושים, חתומ"ד, סוטה ח, ז; הר"י טכורש, "מלחמת רשות מצוה או חובה", **בצומת התורה והמדינה**, ב, הר"י שביב (עורך), אלון שבות תשנ"א, עמ' 243-252; הר"י טיקוצינסקי, "שחרור בני ישיבות מגיוס", **שם**, עמ' 212-220; הרא"ד רגנשברג, **משפט הצבא בישראל**, ירושלים תש"ט, עמ' קח-קנד; הרח"ד הלוי, **שו"ת עשה לך רב**, ג, תל אביב חת"ד, סימן שז; הר"י הרצוג, "על הקמת המדינה ומלחמותיה", **תחומין**, ד (תשמ"ד), עמ' 13-15; הר"י אושפזאי, "מלחמת מנע – רשות או חובה", **תחומין**, שם, עמ' 90-95; הר"י גורן, **שו"ת משיב מלחמה**, תשנ"ד-תשס"ה; הר"י קופמן, **הצבא כהלכה**, ירושלים תשנ"ד, עמ' א-ז; הר"י שרמן, "מלחמות ישראל – תוקפן ההלכתי", **תחומין**, טו (תשנ"ה), עמ' 23-29; הר"י אבינר, **מחיל אל חיל**, א-ב, מ' כהן (עורך), בית-אל תש"ס; ר"י הלברשטם, **שו"ת דברי יציב**, ירושלים תשס"א, חו"מ סימן פא; הר"י מלאו, **שו"ת יחל ישראל**, ירושלים תשס"ג, סימן קט; הרנ"א רבינוביץ, **מלומדי מלחמה**, מעלה אדומים תשס"ד, עמ' 3-27; הר"ד ליאור, **שו"ת דבר חברון**, קרית ארבע תש"ע, סימן פא-פב; ראו גם בהמשך במקורות שבהערה 8.
4 שלחן ערוך אה"ע א, א.

ולהתכונן לנישואין.⁵ במשך השנה הכלה נחשבת אשת איש לרוב דברים, ואם רוצה להיפרד ממנה היא זקוקה לגט.⁶ רק כעבור שנה היו מכניסים את הכלה לבית החתן, במה שנקרא נישואין.

לאחר מכן, בשנה הראשונה **שלאחר** הנישואין, באה לידי ביטוי מצווה נוספת: "כי יקח איש אשה חדשה, לא יצא בצבא ולא יעבר עליו לכל דבר, נקי יהיה לביתו שנה אחת ושמוח את אשתו אשר לקח" (דברים כד, ה). חז"ל מדגישים את ההבדל בין שתי סוגיות הפטורים הקשורים בלקיחת אישה; בשנה שבין האירוסין לנישואין לוקחים את החתן למלחמת הרשות לספק מים ומזון, לתקן דרכים, ולעזור למאמץ המלחמתי ב"עורף", בעוד שבשנה שלאחר הנישואין, "לא יעבר עליו לכל דבר", ואפילו לתפקידי העורף.⁷

כהסבר שני לבחירת הביטוי במשנה הנ"ל נראה לעניות דעתי שחז"ל בחרו את הבחור "הפטור ביותר" ברגע "הפטור ביותר" שניתן להעלות על הדעת כדי להדגים על דרך הדוגמה הקיצונית, שגם הוא יוצא למלחמת מצווה! זאת משום שבכניסתם לחופה ולחדר ייחוד, לחתן דגן יש שני (!) פטורים. יש לו "רגל אחת" בפטור של מי "שארס אשה ולא לקחה", ו"הרגל השנייה" בפטור של "נקי יהיה לביתו שנה אחת", ממה-נפשך הוא "פטור ביותר", אך חז"ל מדגישים שכל זה חל רק במלחמת רשות, אך במלחמת מצווה, לא יועילו לו רוב פטוריו! אפילו הוא חייב לצאת ולהילחם.

כהסבר שלישי נראה שחז"ל רוצים בביטוי זה לחדד את החשיבות של האחריות הלאומית, גם על חשבון המתחרה הקרובה ביותר – האחריות המשפחתית; וזאת אפילו בראשית צעדיה של המשפחה, כשהמצב הוא כה עדין ושברירי. על כך נרחיב להלן בפרק "אחריות לארץ ישראל לעומת אחריות משפחתית".

שיטת הרמב"ם בחובת יציאת "כלה מחופתה"

דיונים רבים בשאלת גיוס בנות לצה"ל מתנהלים סביב הביטוי הנדון, ש"במלחמת מצוה הכל יוצאין, אפילו [...] וכלה מחופתה".⁸ אמנם בכמה מקומות פוטר בעל ספר החינוך במפורש את הנשים ממלחמת מצווה,⁹ אך בפשטות, כשמביא הרמב"ם את הדברים שיוצאת "כלה מחופתה", עולה כאן חובה אף לנשים להשתתף במלחמת מצווה. אכן, הקשה שם הרדב"ז מכך שאין דרכן של נשים לעשות מלחמה,¹⁰ ו"כל כבוד בת מלך פנימה" (תהלים מה, יד). הוא מתרץ שני תירוצים: ראשית, שמדובר במליצה וכיוון שיוצא החתן לקרב ממילא יוצאת הכלה מחופתה; ועוד, שמא מדובר בתמיכה בעורף לספק מים ומזון לבעליהן.¹¹ ההבדל בין שני התירוצים נעוץ בכך שלפי התשובה הראשונה בפועל הרמב"ם פוטר נשים ממלחמת מצווה, ולפי התשובה השנייה משתמע שהן חייבות במה שיכולות לעשות בתוך גדר הצניעות ומגבלות היכולת הפיזית שלהן.

ברם, אי אפשר לעסוק בשאלה מבלי להזכיר את דברי הרמב"ם בהקדמתו לספר המצוות: "וגם כן בזכרי המצוות שאין הנשים חייבות בהן יהיו עשה או לא תעשה, אומר 'וזאת אין הנשים חייבות בה'. וידוע שאין הנשים דנות ולא מעידות ולא מקריבות קרבן בידיהן ולא נלחמות במלחמת רשות".¹²

הרמב"ם מגלה כאן את שיטתו, שנשים לא נלחמות במלחמת הרשות, אך כנראה שהן כן חייבות במלחמת מצווה, ובכך יש חיזוק לתירוץ השני של הרדב"ז. ואגב, בנוסף על הבנת הסוגיה שלנו, יש בכך אולי השלכות גם לגבי חיובן של נשים בשמיעת פרשת זכור מדאורייתא.¹³

5 בבלי, כתובות נז ע"א, פרק זמן ההכנה שהיה מקובל הוא י"ב חודש, אם לא פירטו במפורש אחרת.

6 אמנם הוא אינו חייב במזונותיה, שם.

7 בבלי, סוטה מד ע"א. אמנם דורשים שם (מג ע"א), שהוא הדין גם בשנה הראשונה לאחר חנוכת הבית וחילול הכרם, "נקי יהיה לביתו שנה אחת, לביתו – זה ביתו, יהיה – זה כרמו", אך יש משמעות לכך שמקרה הנישואין, שהוא, המובן ביותר בהתייחס לשאלה מדוע צריך להישאר בביתו, נבחר כבניין-אב לכולם, וכן פשט הכתוב הוא בינשא אישה. כל זה בנוסף לאמור, שמדובר גם במקרה המצוי ביותר.

8 למשל הרא"ד רגנשברג (לעיל הערה 3), עמ' ט; הר"א בינה, "משפט המלחמה ושיתוף האשה במלחמה", **בצומת התורה והמדינה** (לעיל הערה 3), עמ' 221–229; הרמ"ד וולנר, "גיוס נשים לצבא", שם, עמ' 230–235; הר"י לוי, "גיוס נשים", שם, עמ' 236–242; הר"ש אבינר, **מחיל אל חיל**, א, (לעיל הערה 3), עמ' 269; הגר"מ אליהו, **שו"ת הרב הראשי תשמ"ח-תשמ"ט**, עורכים: הר"ש זפרני והר"ש כ"ץ, ירושלים תשס"ט, עמ' 31, 257, 301, 361, 371, 391; שם, שם תשנ"ג-תשנ"ד, ירושלים תש"ע, עמ' 37 ו-367.

9 ראו **ספר החינוך**, ירושלים תשי"ח, מצוה תרג-תרד, לגבי זכירת ומחיית עמלק, "ונוהגת מצוה זו בכל מקום ובכל זמן, בזכרים כי להם לעשות המלחמה ונקמת האויב, לא לנשים".

10 פירוש הרדב"ז על הרמב"ם, שם, על פי בבלי, קידושין לה ע"א.

11 בדומה לחובות מי שארס אשה ולא לקחה, מי שנטע כרם ולא חללו וכו', ראו למעלה בהערה 7.

12 רמב"ם, **ספר המצוות**, ניו יורק תשל"ד, הקדמה למניין המצוות.

למעשה אם המציאות מראה שבמצב הנוכחי החיילות מפריעות למשימות ולאווירה העניינית יותר מאשר מועילות, וללא ספק מורידות את סף הדרישות הפיזיות ואת הרמה הביצועית, אזי אין לגייס אותן בכל מקרה; לא מבעיא לדעת בעל החינוך אלא אף לשיטת הרמב"ם. ואכן כך פסקה הרבנות הראשית לאורך כל הדרך שלמעשה אל להן לנשים לשרת באף מסגרת צבאית, מסיבות של צניעות.¹⁴ ברם במלחמת השחרור או חלילה בעת פיגוע וכדומה, אם חסרות ידיים לוחמות, בוודאי חייבים להיעזר אף בנשים. כן פשוט מדיון פיקוח נפש, וכל שכן מדיון "הצלת עם ישראל", שאפילו דוחה את שלוש העברות שהן בדרך כלל בייחורג ואל יעבור.¹⁵

אחריות לארץ ישראל לעומת אחריות משפחתית

המתח במקרא

בתנ"ך ובתורה שבעל פה אנו עדים לתופעה מעניינת, המתמצית בכך שהסוגיות המרכזיות הדנות בנושא חשיבותה של ארץ ישראל מתייחסות גם למתח הנוצר בין אידיאל זה ובין הערך של המשפחה ושלוש-בית.¹⁶ כבר במפגש הראשון עם ארץ ישראל רואים שתרם התכוון להעלות את משפחתו מאור כשדים לארץ הקודש. בין אם המניע של תרם היה כלכלי ובין אם מטעמי פיקוח נפש,¹⁷ הוא חשב לנסות את ארץ כנען, "ארץ אשר [...] לא תחסר כל בה" (דברים ה, ט), אך "נתקע" בדרך: "ויקח תרם את אברם בנו ואת לוט [...] ויצאו אתם מאור כשדים ללכת ארצה כנען ויבאו עד חרן וישבו שם" (בראשית יא, לא). מן הסתם "העדיף"¹⁸ הקב"ה מלכתחילה לסבב את עלייתו של אברהם אבינו לארץ ישראל בדרך הטבע ובלי פירוק משפחתו; הרי יציאתם הטבעית לכיוון ארץ ישראל סובבה על ידי הקב"ה ואף נקראה "הוצאת" ה' ("אשר הוצאתיך מאור כשדים לתת לך את הארץ הזאת לרשתה"¹⁹), ועל כן מסופר על כך בתורה. אך לאחר שבחר תרם להשתקע בדרך בחרו, עיר אבותיו, "נאלץ" הקב"ה לצוות את אברהם לבחור בין הנאמנות למשפחתו ובין ארץ ישראל, "לך לך מארצך וממולדתך ומבית אביך אל הארץ אשר אראך". לכאורה, תרם חי עוד שישים שנה לאחר עליית אברהם!²⁰ מלמדת אפוא התורה שעם כל החשיבות של כיבוד אב ואם ויראתם, אם עומדת על הפרק הבחירה בינם ובין ארץ ישראל, על האדם להיות מוכן לעזוב את בית אביו למען הבית הלאומי.

רוב העולים לארץ או להבדיל המעתיקים את דירתם לשם פרנסה, מעידים שעקירת המגורים ונטישת המשפחה האהובה והתרבות המוכרת רחוקה מלהיות ויתור קל, ומבחינת המקורות אפילו הוגדרה כאחד מהניסיונות של אברהם אבינו.²¹ מצאנו אף שהגר"א שהיה מפורסם במשמעת העצמית שלו, מודה באגרת לאשתו בדרכו לעלות לארץ ישראל שהוא מתגעגע: "את יודעת שהנחתי ילדי שליבי הומה עליהם [...] והייתי כגר [...] והנחתי הכלי".²² דווקא משום הקושי הזה המצווה הראשונה (!) שנצטוו בה יהודי היא העלייה לארץ ישראל. מצווה זאת הכרוכה מטבעה ברגשי אשמה ומתח משפחתי, בטרחה רבה ובקושי כלכלי (שאף הם

13 קיימת מחלוקת ידועה אם תלויה מצוות זכירת עמלק במצוות מלחמת עמלק (לעיל הערה 9). הדברים מסוכמים היטב אצל ר"מ הררי, **הלכות פורים**, ירושלים חת"ד, עמ' 27–28.

14 הגר"מ אליהו (לעיל הערה 8).

15 הארכתי בנושא במאמרי, "הפעלת סוכנת בשירות החשאית כימלכודת דבש" – גילוי עריות למען בטחון המדינה", **תחומין**, ל (תשי"ע), הר"א דסברג (עורך), עמ' 68–81.

16 פרק זה הוא פיתוח רעיון שאת הגרעין שלו הזכרתי במאמרי, "ארץ ישראל והמשפחה", **עלוני ממרא**, 104 (ניסן תשמ"ח), עמ' 121.

17 ראו בבלי, ערובין נג ע"א; תנחומא (בבב), וילנא תרמ"ה, לך לך ב; **פירוש הרמב"ן על התורה**, ירושלים תשי"ט, בראשית יא, כח. שי ייבין, "אור כשדים", **אנציקלופדיה מקראית**, א, מ"ד קאסוטו (עורך), ירושלים תשל"ח, עמ' 176, מציין שהייתה ירידה כלכלית ומהומות באור כשדים באותה תקופה, דבר שהמר"ץ רבים, ובוודאי המהגרים מבני שם, לעזוב.

18 אין כאן מקום להאריך בשאלת מידת הבחירה החופשית שהייתה לאבותינו בנוגע לתולדות ישראל. ראו למשל אצל הרא"ה קוק, **מאמרי הרא"ה**, ירושלים תשמ"ד, עמ' 321; הרי"ד סולובייצ'יק, **איש האמונה**, ירושלים תשל"ה, עמ' 74–86. לענייננו, אין מנוס מהדגשת התורה שמלכתחילה מעדיפים שכל המשפחה יעלו ביחד, אך חשוב לא פחות כיצד להכריע אם צריך בין ערך המשפחה ובין הערך הציוני.

19 בראשית ט, ז; נחמיה ט, ז; "אתה הוא ה' האלהים אשר בחרת באברם והוצאתו מאור כשדים", ראו רמב"ן (לעיל הערה 17), בראשית יא, כח.

20 ראו **פירוש רש"י על התורה**, ירושלים תשמ"ב, על בראשית יא, לב, על פי בראשית רבה, לט, ז.

21 משנה, אבות ה, ג. מעניין לציין את דברי הרא"ש, יבמות סג, ב, הסובר שאברהם אבינו נכשל לכאורה מעט בניסיון הזה, כשלא רצה לעלות, ולבסוף אף ירד מהארץ והיה צורך לצוותו לשוב, שלכאורה דבריו סותרים את דברי חז"ל באבות שם, "עשרה נסיונות נתנסה אברהם [...] ועמד בכולם".

22 איגרת הגר"א, נדפס בסוף ספר מסילת ישרים, ירושלים תשל"ח, עמ' קנב.

בגדר ניסיונות משפחתיים),²³ היא גם היחידה מבין כל הניסיונות של אברהם אבינו שיהודים רבים מתנסים בה עד היום.

תן דעתך, אין הרבה קשרים חזקים ומרגשים כל כך כמו הקשר המשפחתי, וטוב הדבר; גם אין הרבה ערכים המודגשים בתורה כמו הערך של שלום בית. דווקא משום כך, ההכרעה בין יישוב ארץ ישראל לעומת הדחפים האלוהיים המוטבעים בטבע ובתורה בנושא המשפחה, מהווה אבן בוחן לאמוד את קבלת עול מלכות שמים מאז "היהודי הראשון" ועד היום.

המתח הדיכוטומי הזה קורע את בתי אבותינו לאורך ספר בראשית. השאלה מי יירש את ארץ ישראל גורמת למחלוקת בין שרה להגר ("ותאמר לאברהם גרש האמה הזאת ואת בנה כי לא יירש בן האמה הזאת עם בני עם יצחק"²⁴), וממשיכה להתקיים בין יצחק לישמעאל, בין יצחק לרבקה, בין יעקב לעשו, ועד לשבר הגדול שנבקע בין יוסף לאחיו, שלאור תקדימי העבר סברו, מן הסתם, ש"בכור" אחד יירש את הארץ, ולמה יהיה זה יוסף?²⁵ אבותינו שנשאו את דגל החסד, הצדק, המשפט והאמת נאלצו כביכול להשתמש באכזריות ("וירע הדבר מאד בעיני אברהם על אודות בנו", בראשית כא, יא), רמאות (רבקה ויעקב), שנאה (אחי יוסף), אפילו כלפי אישה, בן, בעל, אב ואח כדי להבטיח שארץ ישראל תגיע לידיים הנכונות.

ההכרעה בין שני הערכים הללו מסבירה גם את אריכות הסיפור וריבוי פרטיו בין אברהם לעבדו ובין העבד למשפחת רבקה. אברהם נדרש להתייחס לסתירה שעלולה לעלות במצב זה, ולכן משביע את עבדו שהתנאי החשוב ביותר להקמת משפחה הוא שהיא לא תבוא על חשבון ארץ ישראל: "השמר לך פן תשיב את בני שמה. ה' אלהי השמים אשר לקחני מבית אבי ומארץ מולדתי [...] רק את בני לא תשב שמה" (בראשית כד, ו-ז). הכפילות והתוקף של דברי אברהם מגלים את טעם התנגדותו. ריבוי הביטויים: השב, אשיב, פן תשיב, לא תשב, יצאת משם, לקחני, מבית אבי, מארץ מולדתי, ואשר דבר לי, ואשר נשבע לי, ולזרעך אתן את הארץ, והחזרה על "לשוב" (לעומת ללכת או לרדת), מדגישים שאיננו רוצה ששום שידוך או אישה, טובים ככל שיהיו, יחזירו את הגלגל לאחור, ויביאו לערער את המסירות שהייתה בעזיבתו את ארץ מולדתו ואת בית אביו לארץ הקודש.

לאור הקונפליקט הזה יש מקום להבין בצורה שונה מהמקובל את פרשת חטא המרגלים. אם אכן היו המרגלים "כולם אנשים ראשי בני ישראל המה", יש לדייק שדאגתם לא הייתה אנוכית או חומרית בלבד אלא לטובת משפחותיהם: "נשינו וטפינו יהיו לבז, הלא טוב לנו שוב מצרימה" (במדבר יד, ג). על כן תובן ההדגשה הכפולה "וטפכם אשר אמרתם לבז יהיה [...] וטפכם אשר אמרתם לבז יהיה [...] המה יבאו שמה" (במדבר יד, לא; דברים א, לט). הדאגה למשפחה היא בדרך כלל רצויה ומבורכת, אך דווקא משום שלעתים קרובות החשבון המשפחתי או הפרטי מוביל להעדפת חו"ל, מקדימה התורה ומחנכת שבחשבון הלאומי והתורני עדיפה בארץ ישראל.

המתח בחז"ל ובהלכה

ההתנגשות בין ערך המשפחה ובין ערך ארץ ישראל מתבטאת בצורה ברורה גם בתורה שבעל פה. חז"ל מתייחסים במקומות רבים לחשיבותה של ארץ ישראל, אך המקום שבחר עורך התלמוד להרחיב במיוחד את הדיבור בנושא, (חמישה עמודים), בהלכה ובאגדה, הוא דווקא אגב מקרה שאחד מבני הזוג אינו רוצה לעלות, ויש לכפות אותו, ואם לאו – להתגרש.²⁶

בין כל ההלכות והאגדות המופיעים שם, המאמרים הקיצוניים ביותר הם אלה המעמידים את המתח בין ארץ ישראל ובין האחריות למשפחה: "ההוא גברא דנפלה ליה יבמה בי חוזאה, אתא לקמיה דר' חנינא, א"ל: מהו למיחת וליבמה [מהו שירד ליבמה]? א"ל: אחיו נשא כותית ומת, ברוך המקום שהרגו! והוא ירד

23 הרחבתי על כך במאמרי, "תירוץ הפרנסה כמניע לאי עלייה לארץ ישראל, תחומין, כב (תשס"ב), ה"א דסברג (עורך), אלון שבות תשס"ב, עמ' 355–368.

24 בראשית כא, י. ראו גם ר"ש ליברמן, תוספתא סוטה, ניו יורק תשט"ו, ו, ו.

25 מודגש בפירוש המלבי"ם על התורה, ירושלים חת"ד, בראשית לו, ד, "כי עד עתה רק אחד מן הבנים היה הלב והסגולה ויתר הבנים היו כקליפות, וישמעאל נדחה מפני יצחק ועשו מפני יעקב", וראו גם אצל רש"א מלונטשיץ, כלי יקר, במקראות גדולות, ניו יורק תשל"ג, על בראשית לו, ג.

26 בבלי, כתובות קי ע"ב – קיב ע"ב.

אחריו?!²⁷ המעשה מזעזע; אותו מסכן שנפטר אחיו רוצה בסך הכול לקיים מצווה לשם שמים, לא לשם נוי ולא לשם אישות,²⁸ אלא מתוך אחריות משפחתית – להקים את שם אחיו המת. זאת ועוד, אם לא ייבמה, הוא צריך לנסוע לחו"ל כדי לעשות חליצה. ואף אם נסביר כתוספות וכרמב"ם²⁹ שהמייבם לא התכוון לחזור ארצה, האם כך מגיבים לאבל מדוכא בצערו: "ברוך ה' שהרג את אחיך!" האם ניסוח זה הבא לדמות את האלמנה המסכנה לכותית רק משום שהיא גרה בחו"ל הוא בגדר "דרכי נועם"?

עוד מסופר שם: "מעשה באחד שהיה מצטער על אשה אחת [שגרה בחו"ל], וביקש לירד [...] גלגל בעצמו עד יום מותו", שמת מחולי האהבה.³⁰ אמנם קיים סיפור מקביל במסכת סנהדרין המלמד שיש למסור את הנפש כדי שלא לעבור אפילו על אביזרי עריות,³¹ אך מניין שמענו שארץ ישראל הוא בגדר ייהרג ואל יעבור? נוסף עוד בנושא זה בדיון להלן על מגילת רות.

כך גם בספרות התשובות, חלק ניכר מהנכתב בנושא יישוב ארץ ישראל עוסק בבעייתיות של המצווה מול דרישות משפחתיות.³² למשל כבר לפני כשבע מאות שנה נשאל המהר"ם מרוטנברג אם בן יקשיב לאביו שאינו רוצה שיעלה, ופסק שאסור. כמו בכל מצווה כבוד ה' קודם לכבוד הורים.³³ הוסיף על כך המבי"ט שפשוט שיש לעלות נגד רצון ההורים כי מדובר במצוות ישיבה ודירה בארץ ישראל שהיא שקולה כנגד כל המצוות שבתורה.³⁴ למרות שניתן להקשות מדברי הרשב"ץ שאין להתיר לצאת מהארץ אלא לתלמוד תורה וכיבוד אב ואם,³⁵ כבר הסבירו שמדובר שם רק לצאת לחו"ל לקבל פניהם ולחזור מיד ארצה.³⁶

אין זה מקרה שלעתים כה קרובות מוכיחים את חשיבות ארץ ישראל כשהיא עומדת בסתירה למשפחה; ללמד שלעומת התפישה המערבית, ש"האהבה כובשת את הכול" ("Love conquers all") – ארץ ישראל נקנית דווקא על ידי ייסורים.³⁷ אך לא רק בייסורים כלכליים ופיזיים כפי שרגילים לחשוב, אלא גם ובעיקר ייסורים משפחתיים.

המשפחה: כללית לעומת הפרט ופרטית לעומת הכלל

רעיון הנתניה והחסד הם מעמודי היסוד של העולם, "עולם חסד ייבנה". ידועים הם דברי הרמח"ל על פי הקבלה, שהעולם נברא לא מתוך צורך של הבורא, דבר שהיה מעיד חלילה על חיסרון, אלא מתוך רצון אלטרואיסטי להטיב "חסד של אמת", גם ללא קבלת תמורה או מחסור קודם.³⁸ כמוהו גם האדם שנברא בצלם אלוהים, ושתפקידו להיות אלוהי, אמור לפתח את הצד האלטרואיסטי והנתניה שלו: "האדם צריך להחליף תמיד ממסגרותיו הפרטיות הממלאות את כל מהותו [...] שזהו מוריד את האדם לעומק הקטנות, ואין קץ ליסורים גשמיים ורוחניים המסובבים מזה. אבל צריך שתהיה מחשבתו ורצונו ויסוד רעיונותיו נתונים להכללותו".³⁹

חלק בסיסי מהתפתחות האדם ההופכת אותו ליותר אלוהי הוא הצורך להתבגר ולחשוב לא רק על עצמו. אין ספק שההיחלצות הראשונה מהפרטיות והחינוך הבסיסי לנתניה, לאהבה, ולנאמנות מתקבל בצעירותו דווקא בבית, בשיתוף ובאהבה להורים ולאחים; עם ההתבגרות אנו אמורים להתקדם לרמה גבוהה יותר של נתניה לבן הזוג, ולצאצאים חסרי האונים, ואף להורים המזדקנים. הקשר המשפחתי הוא כל כך חיוני עד שמהווה את הבסיס למשל הפשוט והמובן לכל האהבות האחרות. בלי אהבה משפחתית אי אפשר להבין את הנמשל בשאר האהבות והנאמנויות בחיים. אך האם שם נעצרת ההתקדמות? אין ספק שהאדם מישראל

27 בבלי, כתובות קיא ע"א.

28 בבלי, בכורות יג ע"א, וראו תוספות כתובות סד ע"א, ד"ה "ודיני".

29 תוספות, עבודה זרה יג ע"א, ד"ה "ללמו"ד; רמב"ם הלכות מלכים ה, ט, ובכסף משנה, שם.

30 בבלי, כתובות קיא ע"א, ובמהרש"א ושיטה מקובצת, חמות"ד, שם.

31 שם, סנהדרין עה ע"א.

32 ראו פתחי תשובה, אה"ע, סי' עה, סק"ו; ר"י שציפנסקי, ארץ ישראל בספרות התשובות, א-ג, ירושלים תשכ"ז-תשל"ט.

33 שו"ת מהר"ם מרוטנברג, ירושלים תשמ"ו, שער ב, סימן כח.

34 שו"ת מבי"ט, א, ירושלים תשל"ד, סימן קלט, על פי ספרי דברים יא, ותוספתא עבודה זרה ה, ב.

35 שו"ת רשב"ץ, ג, סימן רפח, מובא אצל הר"ע יוסף, שו"ת יחזה דעת, ג, ירושלים תשמ"מ, סי' סט.

36 שו"ת איש מצליח, חו"ד סימן ל, מובא אצל הר"ע יוסף, שם, וכן דעת הרע"י.

37 להלן הערה 58.

38 ראו רמ"ח לוצאטו, דעת תבונות, בני ברק תשמ"ט, עמ' ד-ה, יט-כ, ובהערות של ר"ח פרידלנדר, שם.

39 ראי"ה קוק, אורות הקודש, ג, ירושלים תשכ"ד, עמ' קמז.

אמור להמשיך להתבגר, לגלות, להתחשב, ובמשך הזמן אף להתמסר למעגל רחב אף יותר, ויותר כללי ממשפחתו, לאומה שלו.⁴⁰

מערכת התורה והמצוות מחייבת אותנו באחוה לכל אחד ואחד מישראל, ושכולנו נחשבים לאחים ולמשפחה. הרינו מתחייבים במוסר: להשיב אבדה, לעזור בכל הזדמנות, לא לרכל וכו', וזאת כלפי כל נהג בכביש, כל פקיד בכל משרד, כלפי כל אחד בכל תור במכולת ובבנק, כאילו הוא אחינו ממש, "אחינו כל בית ישראל".⁴¹

בחיים הלאומיים מתגלה רמה גבוהה של אלטרואיזם בפתיחת מעגל הכלליות, הן בכמות הזוכים להטבה הן באיכות ההטבה.⁴² אנו מחויבים בהקרבת שנים מחיינו בצבא, ובעת הצורך אף במסירות נפשנו ממש, להגנת האומה ולכיבוש ארצנו הלאומית.

הנשמה הכללית של כנסת ישראל אינה שורה באיש הפרטי כי אם בארץ ישראל, ותיכף כשבא אדם לארץ ישראל מתבטלת נשמתו הפרטית מפני האור הגדול של הנשמה הכללית הנכנסת לתוכו [...]. אמנם הבדל גדול יש בזה בין ההתגלות וההתרחבות של הנשמה הכללית, שכל שיהיה רצונו יותר חזק להיכלל בנשמה הכללית כה תאיר בו באור קדשה.

כך אף מסביר הרי"מ חר"פ מדוע מתחילה הגאולה עם השיבה ללאומיות, "כשמגיע תור התגלות צעדי הגאולה, ראשית התשובה היא, לשוב ולהקיץ מחדש את מושגי הכלל הנעלם של ישראל ולהתנער לאט לאט מהפרטיות, שמתוך זה יחדלו כלל כל החטאים והעיוותים".⁴³ רק אדם השקוע בפרטיותו יבוא לידי גנבה, ניאוף, רצח, קנאה, רכילות וכל החטאים שבין אדם לחברו. אף בין אדם למקום, אנו זקוקים לענווה ולמוכנות לקבלת פקודות ועול מצוות. אך מעל הכול, האלטרואיזם, הכלליות, המשפחתיות, והלאומיות הם פשוט בעלי ערך אלוהי, יש בהם מן הטוב המוחלט והאובייקטיבי.

על כן מובן הערך החשוב של המשפחה כאמצעי לחנך ולבטא את האהבה ואת הכלליות, אך הלאומיות היא דרגה עליונה יותר, ולכן כששני הערכים מתנגשים, התורה שכתב ושבעל פה מחנכים אותנו שבדרך כלל⁴⁴ ללאומיות – משפט הבכורה; המשפחה היא כללית לעומת הפרטיות, אך פרטית לעומת הלאומיות. דווקא בגלל חשיבותה האלטרואיסטית של המשפחה ביהדות, היא מהווה את ה"מתחרה" הקרובה ביותר, ואפילו היא נדחית בפני הצורך הלאומי המסומל בארץ ישראל.

ארץ ישראל – אשת בריתנו ואמנו

אין זה מקרה שהיחס בין עם ישראל לארצו מצויר כאהבת איש לאשתו,⁴⁵ הן בגלות, "איכה ישבה בדד העיר רבתי עם היתה כאלמנה" (איכה א, א) הן בגאולה, "כי יבעל בחור בתולה יבעלך בנייד" (ישעיהו סב, ה). האהבה המשפחתית אמורה וצריכה להוות את הדוגמה הקלאסית ואת המשל לאהבה חזקה ולמחויבות. אשר על כן, על פי הציור הנזכר, אם אשתו לא רוצה לעלות, חלילה, יש לפרק את הבית, כי לישראל יש

40 יש מקום לשאול מדוע מרכזים בלאומיות ולא מפתחים את המעגל אף יותר לאוניברסאליות הומניסטית, או אפילו כלפי בעלי החיים, הצומח והדומם? אכן, הרב קוק מתייחס רבות גם למעגלים היותר רחבים הללו, ראו למשל ראי"ה קוק, "שיר מרובע", **אורות הקודש**, ב, שם, עמ' תמד, "שירת הנפש, שירת האומה, שירת האדם, שירת העולם, כולן יחד מתמזגות". בכל זאת, הן בכתבי הרב קוק הן בהלכה מרכזים בעיקר במעגל הלאומי, החברה והאנשים שאנו באים אתם במגע יום-יום, כדי שהמוסר יהיה אמיתי ומעשי ולא רק תאורטי, כלפי הזר הרחוק, שאינו נראה לעין בחיי יום-יום.

41 סידור התפילה, אחרי קריאת התורה בימי ב' ו-ה', מופיע במחזור ויטרי, נירנברג תרפ"ג, עמ' קצט.

42 ביטוייו של הרב א"י קוק, **אורות**, ירושלים תש"מ, עמ' קלט, המתפרשים כאן היטב, "עצמות החפץ של היות טוב לכל, בלא שום הגבלה בעולם כלל, בין בכמות הניטבים ובין באיכותו של הטוב, זהו הגרעין הפנימי של מהות נשמתה של כנסת ישראל".

43 הרי"מ חר"פ, **ממעיני הישועה**, ירושלים תשל"ז, עמ' יב.

44 אין ספק שצריכים לדון בכל מקרה לגופו כי יש חילוקים וגורמים נוספים. למשל תפקידן הייחודי של נשים, שלעיתים קרובות אחריותה למשפחתה, שהיא מצווה שאי אפשר לעשות על ידי אחרים, קודמת לאחריותה הלאומית, בדומה לפטור שלהן ממצוות רבות. ראו ר"ד אבודרהם, **אבודרהם השלם**, ירושלים תשכ"ג, עמ' כה. ראו במאמרי, "הפמיניזם האורתודוקסי במבט גלוי ובמבט ישראלי", **צוהר**, ט (חורף תשס"ב), עמ' 195–203, שהופיע גם בשירת עלמות, הרי"מ ארזוני (עורך), קרית ארבע תשס"ד, עמ' 474–482.

45 יש בדברנו בפרק זה להאיר אור על דברי מרן הרב קוק באורות (לעיל הערה 42), עמ' ט, "ארץ ישראל איננה [...] קנין חיצוני לאומה [...] היא חטיבה עצמיתית קשורה בקשר-חיים עם האומה, חבוקה בסגולות פנימיות עם מציאותה", בדומה ממש ל"קנין" ולקשר איש ואשתו, שאיננו חלילה "אמצעי" לכביסה, לבישול או לפרנסה, אלא קשר חיים עמוק.

אחריות קודמת ל"אשתו" הראשונה, הלאומית. ברוח זו היסוד של הלכות קידושי אישה נלמד מהקידושין הראשונים של עם ישראל וארצו, ברכישת מערת המכפלה, "כי יקח איש אשה [...] קיחה קיחה משדה עפרון".⁴⁶ הקניין הראשון של יהודי בארץ ישראל מהווה אב-טיפוס לקניין הקידושין הקלאסי לדורות. אחרים לומדים שם את יסוד קידושי אישה דווקא מהקנייה האחרונה של ארץ ישראל העומדת בסימן אחרית הימים המוזכרת בירמיהו, "שדות בכסף יקנו וכתוב בספר וחתום והעד עדים בארץ בנימן ובסביבי ירושלים ובערי יהודה ובערי ההר ובערי השפלה ובערי הנגב כי אשיב את שבותם נאם ה' (ירמיהו לב, מד).

בנסיבות אלו הקמת בית בישראל מושתתת על בסיס הבית הלאומי שקודם לה, ואישה שאיננה רוצה לעלות לארץ, היא רק שנייה, מסוימת וזמנית, ביחס ל"אשת נעורינו", שאתה כרתנו ברית ראשונים.⁴⁷ על כן ממש עם הכניסה לחופה מכריז החתן הטרי שהוא מעלה את אבלות ירושלים "על ראש שמחתי" (תהלים קלו, ו), כך שלא ניתן לטעון כלפי בעל המעדיף את "ארץ הצבי" על פני "רעייתו הצביה".⁴⁸

ובאופן דומה, אם הורים מתעקשים שלא יעלה בנם שנכספה וגם כלתה נפשו לחצרות ה' (על פי תהלים פד, ג), כבר נאמר על כך: "על כן יעזב איש את אביו ואת אמו ודבק באשתו" (בראשית ב, כד); "אתה תקום תרחם ציון כי עת לחננה כי בא מועד. כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחננו" (תהלים קב, יד-טו). ובכן, בצדק לא יקשיב בן להוריו אם יצוו עליו שלא לחזור ל"אשת חמדתו" לאחר שנפרדו בעל כורחם שנים כה רבות, והוא הדין גם לגבי "ארץ חמדה". "אוי ל [...] [מי שיפריע] בשעה שהקב"ה עושה פדיון לבניו. מי מטיל כסותו בין לביא ללביאה בשעה שנוקקין זה עם זה?!"⁴⁹ ולאומר שאחריות להוריו קדמה בזמן לאחריות ולאהבה הבושרת לאשתו, מצאנו שארצנו נמשלה גם לאמנו: "כי חלה גם ילדה ציון את בניה" (ישעיהו סו, ח). אף זאת מזכירים לזוג בכניסה לחופתם, שיש מחויבות ל"אמא אדמה": "שוש תשיש ותגל העקרה בקיבוץ בניה לתוכה בשמחה, ברוך אתה ה' משמח ציון בבניה",⁵⁰ ומתפללים שבמהרה יישמע בחוצות ירושלים קול ה"חתן" וה"כלה" הטריים האלה! לפי זה, כבר בחופה קובע החתן מעין תנאי לאשתו שנישואיהם הוא על דעת כך שהוא עלול להיקרא לצו לאומי.

מלחמה – קיצוניות המחדדת סדרי עדיפות

הרגיל בלימוד תלמוד מכיר היטב את מנהגם של חז"ל להציג מקרים קיצוניים, אפילו אם הם לכאורה אינם מציאותיים,⁵¹ כדי לחדד הגדרות, ערכים, וסדרי עדיפות המתנגשים זה בזה. אף המחנך המודרני, ובמיוחד בחינוך הלא-פורמלי, מכיר היטב את סדרת משחקי הסימולציה⁵² המכונים "Values Clarification Games". חידוד מצבים מופיע בחז"ל באומרים שהאדם ניכר בכיסו בכעסו ובכוסו,⁵³ היינו במקרים קיצוניים שניתן להבהיר בהם את הברורים החדים ביותר.

כשהרמב"ם מתאר את המלחמה, הוא מדגיש את ההתייחסות ההלכתית לתחושות הטבעיות והבלתי נמנעות בלב החייל הממוצע:

ומאחר שיכנס בקשרי המלחמה ישען על מקוה ישראל ומושיעו [...] וישים נפשו בכפו ולא יירא ולא יפחד [לחייו הפרטיים] ולא יחשוב לא באשתו ולא בבניו אלא ימחה זכרונם מלבו ויפנה מכל דבר למלחמה וכל המתחיל לחשוב ולהרהר במלחמה ומבהיל עצמו עובר בלא תעשה שנאמר 'אל ירך לבבכם אל תיראו ואל תחפזו ואל תערצו מפניהם', ולא עוד אלא שכל דמי ישראל תלויין בצוארו ואם

46 בבלי, קידושין ב ע"א, על פי בראשית כג, יג; דברים כב, יג.

47 בבלי, סנהדרין כב ע"ב, "אשה [...] אינה כורתת ברית אלא למי שעשאה כלי, שנאמר, 'כי בוועליך עושיך', ישעיהו נד, ה.

48 על פי שיר השירים ד, ה; ז, ד.

49 בבלי, סנהדרין קו ע"א.

50 בבלי, כתובות ח ע"א, נוסח שבע ברכות לנישואין.

51 למרות שלפעמים, כעבור זמן רב, ובפרט עם ההתפתחויות הטכנולוגיות, סוגיות כמו "באמבטי עיברה" (חגיגה טו ע"א) מהוות תקדימים הלכתיים מעשיים כמו בשאלת הפריה מלאכותית וכדומה, ראו למשל הר"א ולדנברג, שו"ת ציץ אליעזר, ט, ירושלים תש"ס, סימן נא – קונטרס רפואה במשפחה, פרק ד.

52 ראו מאמרי "שקר חינוכי ותרגיילי סימולציה לפי ההלכה", טללי אורות, ג (תשנ"א), עמ' 103–110.

53 בבלי, ערובין סה ע"ב.

לא נצח ולא עשה מלחמה בכל לבו ובכל נפשו [רמז למצוות אהבת ה' 'בכל לבבך ובכל נפשך, אפילו הוא נוטל את נפשך'⁵⁴] הרי זה כמי ששפך דמי **הכל** שנאמר ולא ימס את לבב אחיו כלבבו.⁵⁵

בחיים האזרחיים, המחשבה של אדם על אשתו ועל בניו היא דבר חיובי, ואף "כללי"; יש בה משום "היחלצות מפרטיותו", אך לא כך הוא בשדה הקרב. אם יחשוב על האפשרות שקרוביו עלולים להפוך לאלמנות וליתומים, הוא לא יילחם בדבקות והמטרה הכללית תוחמץ. אדרבה, על החייל להתרכז במשימה הלאומית – "שכל דמי ישראל תלויין בצוארו", גם על חשבון הרהורי הדאגה למשפחתו. כך הסביר גם מרן הרב קוק זצ"ל את מתן הגט על תנאי שחיילי דוד המלך מסרו לנשותיהם ביציאתם לקרב, שעה שמתעלים ממשפחתם הפרטית למשפחה הכלל ישראלית.⁵⁶ יושם אל לב שברמב"ם הנוכח מדובר בכלל במצב של מלחמת רשות להרמת קרן או כלכלת מלכות ישראל,⁵⁷ וכל שכן שכך יש לנהוג במלחמת מצווה כשיוצא אפילו "חתן מחדרו וכלה מחופתה".

ההכנה להתנגשות הבלתי נמנעת

התורה וחז"ל הכינו לקראת הקושי הכרוך בהתנגשות הבלתי נמנעת בין הציונות ובין המשפחה. יש לדייק שחז"ל מלמדים אותנו "שלוש מתנות טובות נתן הקדוש ברוך הוא לישראל, וכולן לא נתן אלא על ידי יסורין, אלו הן: תורה וארץ ישראל והעולם הבא".⁵⁸ הסגנון הוא כשל אמירה מראש, שכך חייב להיות ואין אפשרות אחרת. זה מזכיר את הנדרש בלימוד תורה: "במי אתה מוצאן [דברי תורה]? במי שמישים עצמו אכזרי על בניו ועל בני ביתו כעורב",⁵⁹ ושצריכים לצמצם שיחה עם ילדיו משום שהיא "מבטלת את אבותיהם מלעסוק בתורה".⁶⁰ בהקבלה מדויקת מצאנו שמותר למעט בעונת אשתו ולצאת מביתו אפילו נגד רצונה כדי ללמוד תורה,⁶¹ ובדומה למלחמות ישראל הדוחים את החובה של "נקי יהיה לביתו". הפן הכללי הוא חלק מהותי מהערך של ארץ ישראל שנכבש על ידי הכלל,⁶² לשם הכלל בדורו ולכל הדורות בכלל.⁶³ "הנשמה הכללית של כנסת ישראל אינה שורה באיש הפרטי כי אם בארץ ישראל, ותיכף כשבא אדם לארץ ישראל מתבטלת נשמתו הפרטית".⁶⁴ אם לימוד תורה כרוך בייסורין בעיקר בחיים הפרטיים, הייסורים של עלייה (עזיבת הבית), כיבוש (עזיבת המשפחה וסכנת נפשות), ויישוב ארץ ישראל [לגור במקומות מסוכנים]⁶⁵ דורשים ייסורים במישור הכללי על חשבון הפרט ומשפחתו. כך מצאנו אף בקיבוץ גלויות: "ולקחתי אתכם אחד מעיר ושניים ממשפחה והבאתי אתכם ציון" (ירמיהו ג, יד), זאת מציאות של בדיעבד. הלוואי שכל המשפחות יעלו לארץ ישראל בשלמותן בדומה לתכנית המקורית של תרח, אך עינינו רואות שהמציאות של העולים היא אחרת, גם לפני השואה, גם אחריה וגם היום. המתח הזה, שנצטרך לבחור בין ארץ ישראל ובין המשפחה צפוי היה מראש לקורא הדורות, לנביאים ולחז"ל, ולכן שפע המקורות, התקדימים והפסוקים מכינים לייסורין הללו ולהכרעות הכרוכות בהם.

מגילת רות: אמה של מלכות דרך חסד למשפחה

- 54 בבלי, ברכות נד ע"א.
 55 רמב"ם, הלבנות מלכים ז, טו.
 56 הראי"ה קוק, **עין איה**, שבת ב, ירושלים תש"ס, פ"ט, סימן נח.
 57 כפי שמוכח מההקשר ברמב"ם, ששחררו לפני כן את הירא ורך הלבב, שזה רק במלחמת רשות (לעיל הערה 2).
 58 בבלי, ברכות ה ע"א.
 59 בבלי, ערובין כב ע"א.
 60 משנה, אבות ג, י, ובפירוש ר"ע מברטנורא, שם.
 61 בבלי, כתובות סא ע"ב.
 62 רמב"ן, **הוספות לספר המצוות** (לעיל הערה 12), עשה ד.
 63 **חידושי רמב"ן על הש"ס**, ירושלים תשל"ה, שבת קל ע"א; **שו"ת ריב"ש**, ניו יורק תשי"ד, סימן קא.
 64 הראי"ה קוק, **אורות** (לעיל הערה 42), עמ' קסו.
 65 ראו מאמרו של ידידי, ר"י אלרן, "יישוב הארץ בשעת סכנה", **צוהר**, ו (חורף תשס"ב), עמ' 9–22; הר"י אריאל, "עזיבת ארץ ישראל ונטישת העיר מחשש סכנה", **תחומין**, יב (תשנ"ב), עמ' 187–192.

עם כל האמור אין בכוונתנו למעט כמובן בחשיבות המשפחה היהודית, שמרכזיותה לתורה אינה זקוקה לחיזוק.⁶⁶ אדרבה, הדרך היחידה לעלות בדרגות הלאומיות והכלליות היא דרך המשפחה. "אלימלך מחלון וכליון גדולי הדור היו ופרנסי הדור היו ומפני מה נענשו מפני שיצאו מארץ לחוצה לארץ".⁶⁷ הרמב"ם מביא ברייתא זאת להלכה, אך מכניס כמה שינויים.

אסור לצאת מארץ ישראל לחוצה לארץ לעולם, אלא ללמוד תורה או לישא אשה או להציל [כספן] מן העכו"ם ויחזור לארץ, וכן יוצא הוא לסחורה, אבל לשכון בחוצה לארץ אסור אלא אם כן חזק שם הרעב [...]. אם הפירות בזול ולא ימצא מעות ולא במה ישתכר ואבדה פרוטה מן הכיס, יצא לכל מקום שימצא בו ריוח, ואף על פי שמותר לצאת אינה מדת חסידות שהרי מחלון וכליון שני גדולי הדור היו ומפני צרה גדולה יצאו ונתחייבו כלייה למקום.⁶⁸

מחד גיסא משמיט הרמב"ם את שמו של אלימלך האב והחשוב ביותר מהשלושה,⁶⁹ ומאידך גיסא מדגיש שבניו היו "שני גדולי הדור". וכי אלימלך לא היה גדול הדור כמפורש בש"ס? נוסף על כך, מצד אחד הרמב"ם מלמד זכות במקום שחז"ל קיצרו ומדגיש שהם יצאו בהיתר ("ואף על פי שמותר לצאת [...]). ומפני צרה גדולה יצאו"; מצד שני מחמיר הרמב"ם כלפיהם ובמקום לצטט ש"נענשו", הוא מוסיף מברייתא אחרת "ונתחייבו כלייה למקום".⁷⁰

לעניות דעתי שינה הרמב"ם מלשון חז"ל בהתייחס לאחת משתי אפשרויות: או שאלימלך יצא בהיתר ממש כשהרעב היה בשיאו ולכן לא היה חייב מיתה, או, וכך נראה יותר שאלימלך חטא ביציאתו (על פי המדרש) כי היה לו ולמשפחתו מספיק אוכל, ולפי זה יצא בעברו על איסור ממש ולא רק בעברה על מידת חסידות.⁷¹ מכל מקום, הבנים שנלקחו על ידי אביהם (ייתכן אף בקטנותם⁷²) בוודאי יצאו באונס ובהיתר, ובכל זאת חייבים היו מיתה על כך שנשארו במואב. מסתבר כי ה"ויהיו שם" וה"וישאו להם נשים" נעשה כבר מתוך בחירתם. הדברים בולטים במיוחד לפי הר"מ פיינשטיין, הסובר שלהבנת הרמב"ם האיסור הוא לצאת מהארץ, אך מי שמוצא את עצמו בחו"ל (כגון שנולד שם או שהוציאו אותו בתור קטן) אינו עובר על איסור;⁷³ ובכל זאת, הרמב"ם פוסק שה"מידת חסידות" היא חמורה עד כדי חיוב "כלייה למקום", ואולי אף כרת.⁷⁴ קרוב לוודאי שהישארותם של מחלון וכליון במואב כמעשה אלימלך אביהם נבעה ממניעים משפחתיים – פרנסת המשפחה (היה רעב בארץ), ואפשר גם שנשותיהם המואביות לא רצו ללכת מארצן, ממולדתן ומבית אביהן. ומדגיש הרמב"ם, שלמרות שהיה להם על מה לסמוך מבחינה הלכתית ונדונו רק ברובד של "מידת חסידות", היו חייבים מיתה. כל שכן לדברי המדרש, אם המשיכו בחטא אביהם, שנשארו מתוך קמצנות כלפי עם ישראל ודאגה רק למשפחתם. מסתבר כי נחשב הדבר לכישלון חמור שלא עמדו בניסיון – "לך לך מארצך [...] ומבית אביך", שוויתרו על עם ישראל וארץ ישראל משיקולים משפחתיים. מכל תקדימי קודמיהם בתורה הוכנו להם ה"תשובות למבחן", ובכל זאת נכשלו בו.

66 ספרים שלמים נכתבו על כך, למשל שירת עלמות (לעיל הערה 44); הר"ש אבנר, **פרקי אהבה**, ירושלים תשמ"ג.

67 בבלי, בבא בתרא צא ע"א.

68 רמב"ם, הלכות מלכים, ה, ט.

69 מצאתי שכך הקשו גם ר"י משקלוב, **פאת השלחן**, ירושלים תרס"ג, א, סקכ"ד, והר"מ עפשטיין, **ערוך השלחן העתיד**, ירושלים תשס"ג, הלכות מלכים, סימן עד, טז. שניהם תירצו שרצה הרמב"ם לדרוש את דברי ר' יהושע בן קרחה בבבא בתרא שם, עמ' ב, שהתחייבו מחלון וכליון כליה למקום, על פי דרשת שמותיהם, אך אינם מתרצים מדוע אלימלך לא התחייב כליה למקום.

70 על פי בבלי, בבא בתרא שם.

71 רות רבה (לעיל הערה 20), א, ד, "אלימלך היה מגדולי המדינה ומפרנסי הדור וכשבאו שני רעבון, אמר: עכשו כל ישראל מסבבין בקופתן על פתחי [...]. עמד וברח לו מפניהם". לפי הסבר זה שאלימלך רע יותר מבניו, פשוט הוא שהרמב"ם אינו צריך להתייחס לרמת אנוכיות כזאת. גם מובן שהוריד הרמב"ם ממנו תואר "גדול הדור", ובוודאי ששלושתם אינם זכאים לתואר פרנס (!) הדור.

72 כך משמע ממה שלקחו נשים רק בשדי מואב, וכן כתב ר"פ מלצר, **דעת מקרא**, ירושלים תשמ"ב, רות א, ג.

73 הר"מ פיינשטיין, **אגרות משה**, ניו יורק תשל"ד, אה"ע א, סימן קב.

74 מו"ר הר"י מדין, **תקווה ממעמקים**, אלון שבות תשס"ז, עמ' 10–32, מרחיק לכת להציע מכאן, מחטא המרגלים, וממקורות נוספים, שבדומה למתבטל מקרבן פסח ומברית מילה, גם ביטול מצות העשה של יישוב ארץ ישראל מתחייב בכרת.

ייתכן שלזה התכוונו חז"ל במדרשיהם בתחילת מגילת רות: "ויהי בימי שפוט השופטים 'עצלה תפיל תרדמה' (משלי יט, טו), ע"י שנתעצלו ישראל לעשות גמול חסד ליהושע [...] באותה שעה נחלקה ארץ ישראל והיתה חלוקה חביבה עליהם יותר מדאי והיו ישראל עוסקין במלאכתן זה עוסק בשדהו וזה עוסק בכרמו וזה עוסק בזיתו וזה עוסק בפוצמו [בניין ביתו]"⁷⁵.

הבעיה לא הייתה של עצלות רגילה, שהרי היו חרוצים במשק של משפחתם, אלא ש"הייתה חלוקה חביבה עליהם", העדיפו את השבטיות והמשפחתיות על חשבון הלאומיות, ושכחו להכיר בטובת יהושע ובמה שהוא מסמל – המסירות למען עם ישראל כולו בכיבוש הארץ. אכן בעיה זו של סדר עדיפויות מופיעה בספר שופטים שלא באו השבטים לעזור אחד לשני במלחמה, כל זמן שהאיום "אינו נוגע לי ולמשפחתי"⁷⁶, לא יצאו "חתן מחדרו וכלה מחופתה".

על אף שתיקון המסגרת מתרחש בספרי שמואל ומלכים, במעבר מהנהגה שבטית-משפחתית לשלטון מלוכה עם בירה ומקדש לאומיים,⁷⁷ התיקון החינוכי הפרטי מתבטא במגילת רות דווקא על ידי חסד בתוך המשפחה. כל מגילת רות⁷⁸ וכל מעשי החסד "את החיים ואת המתים" (רות ב, כ), אפילו כלפי אלמנה של בן-דוד "לשעבר", ואפילו כלפי חמות (!) של בעל "לשעבר", הם דוגמאות של משפחתיות על חשבון הפרטיות; הם התיקון ל"משפחתיות האגוצנטרית" של אלימלך, מחלון וכליון, שמעשיהם האנוכיים מהווים אנטי-תזה של כל המגילה.

"כי אל אשר תלכי אלך, ובאשר תליני אליו, עמך עמי, ואלהיך אלהי [...] כי המות יפריד ביני ובינך" (רות א, טז–יז), הוא תיקון למשפחה שהעדיפה "ללכת", להפריד את בני המשפחה בחייהם מאחיהם המתים ברעב בארץ ישראל. משפחה שלא "גואלת" את עמה בעת צרתה, זקוקה לתיקון על ידי גאולה פנימית – "ותאמר אנכי רות אמתך ופרשת כנפך על אמתך כי גאל אתה" (רות ג, ט). מה שכרתו מחלון וכליון את עצמם מעם ישראל בעת צרה תוקן על ידי "להקם שם המת על נחלתו ולא יכרת שם המת מעם אחיו" (רות ד, י). בתמצית, "ותאמר לה נעמי קרוב לנו האיש, מגאלנו הוא" (רות ב, ב), תרתי משמע! וזה לא גורע מכך שכל החסד במגילה מתקיים בתוך המשפחה. אדרבה, עניי ביתך קודמים.⁷⁹ ואין זה מקרה שאחת ממילות המפתח של המגילה המופיעה ארבע עשרה פעמים (יותר מהמילה "רות") היא "בית";⁸⁰ ללמד שחסדיהם של רות וקרוביה בתוך ביתם הם הדרך והמפתח להגיע לאלטרואיזם כלפי בית ישראל. בהתאם לכך יש להבין את ברכתם: "ויאמרו כל העם אשר בשער והזקנים עדים, יתן ה' את האשה הבאה אל ביתך כרחל וכלאה אשר בנו שתיהם את בית ישראל ועשה חיל באפרתה וקרא שם בבית לחם. ויהי ביתך כבית פרץ אשר ילדה תמר ליהודה מן הזרע אשר יתן ה' לך מן הנערה הזאת" (רות ד, יא–יב).

מוצגת כאן האחריות של תמר, יהודה, ובוועז לגאול את בעליהם, בנם, ואחיהם ממוות ולבנות להם בתים, והיא זו שתבנה בסופו של דבר את בית ישראל, להוציאם מהפרטיות. המשפחה הזאת תבנה את מלכות בית דוד המאחדת את כל השבטים, שהיא התשובה לשבטיות של תקופת השופטים: "בימים ההם אין מלך בישראל איש הישר בעיניו יעשה" (שופטים יז, ו; כא, כה), ויש בכך פירוש לכינויה של רות: "אמה של מלכות".⁸¹

המגילה מובילה למסר שהמשפחה לא תהווה סמל פרטי לעומת הלאומיות, אלא סמל כללי המחנך לאלטרואיזם לעומת האנוכיות הפרטית. החסד למשפחה צריך לבוא מתוך תפיסה כללית (לעומת הפרט) ולא

75 פתיחתא דרות רבה (לעיל הערה 20), ב; במדרש שמואל, ירושלים תשכ"ח, כג, מוסיפים, "וזה עוסק בתחומי".

76 ראו למשל בשירת דבורה, שופטים ה, טז–יז, כג, "למה ישבת בין המשפטים לשמע שרקות עדרים לפלגות ראובן גדולים חקרי לב [...] אורו מרוז אמר מלאך ה' ארו ארור ישיבה כי לא באו לעזרת ה' לעזרת ה' בגבורים". גלעד בעבר הירדן שכן ודן למה יגור אניתו אשר ישב לחוף ימים ועל מפרציו ישכון.

77 כבר עמדו על כך, למשל הר"י אריאל, **עוז וענווה – עיונים ביהושע ושופטים**, חיספין תשנ"ה, עמ' 433. החולשה בתפישה הלאומית התבטאה גם בכך שאלקנה היה צריך לעודד אנשים לעלות לרגל, ירושלמי, ברכות ט, ה.

78 רות רבה (לעיל הערה 20), ב, טו, "מגילה זו [...] למה נכתבה? ללמדך כמה שר טוב לגומלי חסדים".

79 בבלי, בבא מציעא ע"א.

80 ראו בהקדמת דעת מקרא, מגילת רות (לעיל הערה 72), הערה 19, ופלא הוא שהמחבר לא מזכיר את המלה "בית" כאחת ממילות המפתח.

81 בבלי, בבא בתרא צ"ב.

מתפישה פרטית (לעומת העם), או בלשון הרב קוק: "האדם צריך להיחלץ תמיד ממסגרותיו הפרטיות".⁸² על פי זה מובן מדוע מענישים ב"מידת חסידות". בכל מצב אחר דאגה למשפחתך וכל שכן הצלת משפחתך בהיתר (!) נחשבת למעלה, אך לא בנוגע להפניית גב כלפי ארץ ישראל וכלפי עם ישראל השוכן בציון ובעת צרה.⁸³ קשה מאוד לעמוד בניסיון כשהיצר הטוב (המשפחתיות) מהווה בעצם את "היצר הרע". אשת איש הבוגדת בהיתר כדי להציל את בעלה ואת משפחתה עדיין היא אסורה על בעלה,⁸⁴ כך גם מי שבוגד בארץ ישראל, אפילו בהיתר, מתחייב בעונש חמור. הדבר נחשב לא רק כסתירת ערכי ה"לך לך" היסודי של אברהם, אלא כאמור במסכת כתובות,⁸⁵ הוא נחשב לבגידה ב"אשת בריתנו", כביכול נושא אישה נוכריה.

סיכום

בדור ה"אני", הכרוך בפוסט-ציונות ובפוסט-לאומיות, מתגלה כמדומה גם נסיגה מחשיבות התא המשפחתי הטבעי והמסורתי. התורה מנחה שהחיוק בשתי המסגרות הכלליות והאלטרואיסטיות הללו מחזקות אחת את חברתה. על כן רואים הן בתנ"ך הן בתורה שבעל פה שהדרך לחדד את האחריות ואת האהבה הלאומית שלנו כלפי עם ישראל וארץ ישראל היא על ידי ההשוואה עם ה"מתחרה" הקרובה ביותר – האחריות והאהבה המשפחתית. אם "יציאת חתן לקראת כלה"⁸⁶ מהווה את המשל ליציאה בכוח ומרץ, אזי הצדקת ה"יציאה מהיציאה" הזאת, ש"יוצא חתן מחדרו" למלחמת מצווה מודגשת שבעתיים. אם ארץ ישראל חשובה יותר מהקשר להורים, מהקשר לאחים, ואף מהקשר לבן הזוג, קל וחומר שהיא חשובה יותר מאשר הנוחיות והצרכים הפרטיים. התשובה הנצחית היא שהאפשרות ה"כללית" יותר עדיפה בדרך כלל. המשפחה חשובה יותר מהאדם הפרטי, אך המשפחה הישראלית הרחבה קודמת⁸⁷ אף לאחריות המשפחתית המצומצמת. מצב שהוא יותר כללי ואלטרואיסטי, כך הוא יותר אלוהי.

כותב הרמב"ם: "דע כי כל נסיון שנאמר בתורה הרי מטרתו וענינו שידעו בני אדם מה שראוי להם לעשות [...] לדוגמה כדי ללמוד ממנה וללכת בעקבותיה".⁸⁸ ההתנגשות בין הנאמנות לארץ ישראל, "אשת נעורינו", ובין הנאמנות למשפחה, הייתה צפויה ובלתי נמנעת, וכך גם המסר הרעיוני, הכרוך בשאלה מה להעדיף. העלייה לארץ ישראל, התיישבותה, כיבושה והגנתה נקנים בייסורים משפחתיים, והמתח בין שני אבות-הטיפוס של נתינה, מהווה אבן בוחן באיזו מידה נחלצנו מהפרטיות.

שבירת הכוס וברכות החתנים מהוות הכרזה לכל כלה ולכל חתן, שנישואיהם הם על דעת כך שבכל רגע הוא עלול לקבל "צו שמונה" לאומי ולצאת מחדרו ומחופתו, כי "האם" או "האישה" של העם כולו, קוראות לו! תפישת הנאמנות והנתינה הזאת מבטיחה אף הצלחה בהקמת המשפחה החדשה.

82 לעיל הערה 39.

83 חומרת העזיבה של גדולי הדור בעת צרה מובנת במיוחד, אך הרמב"ם מביא הוראה זאת לכל ישראל. יש לציין גם את דברי הרמב"ם בהלכות תשובה ג, יא, על פי בבלי, ראש השנה יז ע"א, "הפורש מדרכי צבור ואף על פי שלא עבר עבירות אלא נבדל מעדת ישראל ואינו עושה מצות בכללן, ולא נכנס בצרתן ולא מתענה בתעניתן אלא הולך בדרכו כאחד מגויי הארץ וכאילו אינו מהן אין לו חלק לעולם הבא". ראו בשו"ת ציץ אליעזר י (לעיל הערה 51), סימן מא, פרק א, סק"ו.

84 כבמעשה אסתר, בבלי, מגילה טו ע"א; שו"ת מהרי"ק, ירושלים תשל"ג, סימן קסז; ר"י ריישר, שו"ת שבות יעקב, ב, ירושלים תשל"ב, סיק קיז; ר"י לנדא, שו"ת נודע ביהודה, ב, ירושלים תשכ"ט, יו"ד סימן קסא, הרחבתי על כך במאמרי "גילוי עריות למען בטחון המדינה", תחומין, ל (תש"ע), בשלבי עריכה.

85 לעיל הערה 27.

86 בבלי, תענית ו ע"ב, "מאימתי מברכין (ברכת הודיה, א"ש) על הגשמים: משיצא חתן לקראת כלה (פרש"י: 'שירדו כל כך שכשהטיפה נופלת יוצאה אחרת ובולטת כנגדה [...] לשון אחר: שהשווקין מקלחין מים, שוק מקלח וזה מקלח כנגדו)".

87 בדרך כלל, ראו מה שכתבנו בהערה 44.

88 רמב"ם, מורה נבוכים, ירושלים תשל"ז, ג, כד.